

Мовчан Д. В.,
кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри германської філології
Сумського державного університету

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТОНІМІВ

Анотація. У статті на матеріалі сучасної німецької мови простежено основні лінгвістичні методи дослідження антонімів з урахуванням структурного, семантичного та функціонально-прагматичного підходів до їх вивчення.

Ключові слова: антоніми, компонентний аналіз, контекст, польове моделювання, функціональний підхід.

Постановка проблеми. Зацікавленість проблемами антонімії становить характерну особливість сучасних досліджень лексичної семантики. Антонімічні відношення – це асоціації за контрастом, які відображають суттєві розбіжності між однорідними за своїм характером предметами, явищами, діями, якостями й ознаками. Антонімія в сучасній лінгвістиці розглядається як категорія протилежності слів за змістом (Л.О. Введенська, В.М. Зав'ялова, Л.О. Новіков, В.А. Іванова, В.Н. Комісаров, С.М. Міллер, М. Бирвіш, Хр. Агрікола, Е. Агрікола, Т. Шіппан), а для антонімічних відношень характерними є семантична відмінність, семантична розрізненість та несумісність (М.В. Нікітін, Д. Крузе, Й. Л'юнс, В. Мюллер, М. Шварц, П.Р. Лютцаер, Хр. Рьомер, Б. Мацке). На сучасному етапі розвитку науки про мову спостерігається зміщення акцентів у вивченні антонімії від загальнономовного плану до конкретно-мовленнєвої реалізації антонімії, у зв'язку із чим розширюється предметна область досліджень: аналізуються конкретні антонімічні ряди, їх функціональні властивості та прагматичні функції.

Багатоплановість явища антонімії в сучасних мовах зумовлює **мету статті** – простежити можливі прийоми, методики, операції, якими видається можливим послуговуватися науковцям під час досліджень антонімів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення загальної мети та вирішення більш конкретних завдань у дослідженні антонімів користуються як загальнонауковими, так і спеціальними (лінгвістичними) методами дослідження. Якщо перші становлять узагальнені теоретичні установки й принципи, то другі розглядаються в якості окремих методик, що спираються на загальні установки й методологічні принципи. Базою лінгвістичних методів дослідження є як емпіричні загальнонаукові методи (спостереження, опис, експеримент), так і теоретичні (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, таксономія, порівняння тощо).

Індукція – прийом дослідження, за якого на підставі вивчення окремих явищ робиться загальний висновок про весь клас цих явищ. Так, досліджуючи окремі одиниці антонімічного характеру, йдучи від конкретного до загального, на основі генералізації результатів окремих конкретних спостережень вдається вичленувати цілі групи й

класи антонімів, типологізувати їх значення й функції, а також характеризувати категорію антонімії в цілому.

Дедуктивний метод є методом переходу від загального твердження до конкретних знань про одينية. Усе, що стверджується щодо всього класу, стосується й окремих предметів цього класу. Дедуктивний метод виявляється дієвим під час встановлення статусу антонімічних одиниць, віднесення їх до певного типу, розряду, групи в межах тієї чи іншої класифікації тощо.

Аналіз і синтез передбачають розчленування цілого на частини та поєднання частин у цілісну систему. У мовознавстві ілюстрацією одночасного використання аналізу й синтезу є процедура компонентного аналізу.

Компонентний аналіз залишається одним із найперспективніших лінгвістичних методів під час вивчення антонімії. Його метою є розчленування значення антонімічних слів на мінімальні семантичні складові – семи. Цей метод базується щонайменше на двох положеннях: по-перше, значення кожної одиниці певного рівня мовної структури складається з набору семантичних ознак; по-друге, увесь словниковий склад мови може бути описано за допомогою обмеженої й порівняно невеликої кількості таких одиниць.

Термін «сема» для позначення елементарної складової лексичного значення вважається в лінгвістиці найбільш вживаним разом із такими термінами, як «фігура змісту», «семантичний множинник», «семантичний примітив», «диференційний показник» тощо. У роботі ми будемо користуватися терміном «сема».

Сема – це елементарний смисл, який у своїй основі має нелінгвістичну природу, оскільки пов'язаний з ознаками понять, що у свою чергу відображають ознаки предметів номінації. С.О. Гурський зазначає: «У процесі пізнання об'єктивної дійсності діяльність мислення виділяє найбільш характерні та важливі для комунікації «комунікативно-релевантні ознаки» об'єктів та абстрагує їх від конкретних об'єктів – носіїв цих ознак. Комунікативно-релевантні ознаки, абстраговані від конкретних об'єктів, фіксуються в значеннях відповідних слів як елементарні смисли – семи» [1, с. 10].

Проте неподільність та атомарність характеризують сему лише щодо прийнятого рівня компонентного аналізу. На іншому рівні ця частина значення може виявитися не менш складною, ніж те значення, у складі якого вона початково виділялася. У більшості сем за більш детального підходу можуть бути вичленовані такі складові, як семантична ознака та семантичний компонент (у вузькому розумінні) [2, с. 25]. Їх різниця залежить від того, до якого рівня абстракції такі одиниці належать: інваріантного (семантична ознака) чи варіативного (семантичний компонент). Під семантичною ознакою розуміють части-

ну семи, спільну з деякими іншими семами, наприклад, «ім'я» для антонімів *das Pseudonym – das Autonym*. Семантичний компонент – це частина семи, яка конкретизує відповідну семантичну ознаку («оригінальність» (*das Autonym*) та «штучність» (*das Pseudonym*)).

Групуючись за ієрархічним принципом, семи утворюють семантичну структуру слова. Вона може бути представлена у вигляді абстрактної моделі, у якій виділяються ядро та периферія. І.А. Стернін зауважив: «Розмежування сем на ядерні та периферійні слід вважати результатом узагальнюючої класифікації мікрокомпонентів значення слова, оскільки число їх типів досить велике: узуальні та okazіональні, системні та індивідуальні, диз'юнктивні та інваріантні, інтегральні та диференційні, яскраві та слабкі, експліцитні та приховані, постійні та вірогідні, чіткі та нечіткі, позитивні та негативні, інклюзивні та ексклюзивні тощо» [3, с. 12].

Релевантними для подібної типологізації сем виявляються такі підстави, як відношення семантичного компонента до системи мови, ступінь і характер вираження в складі семіми, відношення до акту мовлення тощо.

Розподіл сем за рубриками «ядерні» та «периферійні» відбувається на основі теорії семантичного поля, розробленої Л. Вейсгербером. Спираючись на цю концепцію, можна стверджувати таке: 1) ядро лексичного значення утворюють постійні, суттєві, яскраві семантичні компоненти; 2) периферійні семи доповнюють ядро і значною мірою обумовлюють семантичний розвиток слова та його комунікативне варіювання; 3) межа між ядерними та периферійними семами розмита (ядерні семи в складі одного значення можуть бути периферійними в складі іншого значення, і навпаки); 4) значення можуть відрізнятися лише окремими семами, співпадаючи за іншими; 5) система ядерних і периферійних семантичних компонентів утворює структуру – семему.

Стійкість смислової структури слів-антонімів узуального характеру забезпечують ядерні семи: категоріальні (частиномовні), родові та диференційні. При цьому категоріальні й родові семи утворюють основу для зіставлення понять, а диференційні семи уможливають протиставлення понять, виражених антонімами за принципом протилежності. Так, інтегральною семою в складі лексичних значень антонімів *der Tag – die Nacht* виступає сема «відривок часу, пора доби». Протилежність понять, виражених цією антонімічною парою, реалізується завдяки диференційним семам «світла пора» – «темна пора».

Іноді під час реалізації відношень протилежності акцент зміщується в бік семантичних компонентів, які належать до периферії структури лексичного значення. За допомогою ситуації й контексту актуалізуються та протиставляються комунікативно значущі компоненти тих наших знань про світ, які до їх змісту як системних одиниць не входять, що приводить до виникнення антонімічних пар несистемного характеру: *der Hund – die Katze; die Hütte – der Palast; das Land – die Luft* [4].

Застосування компонентного аналізу виявляється результативним насамперед для визначення сутності антонімів.

Для опису компонентного складу лексичних значень антонімів використовуються такі методи:

– інтроспективно-логічний, заснований на загальних мовних знаннях та власній інтуїції вченого із залученням

операцій логіки, що застосовуються для визначення понять, які співвідносяться з досліджуваними лексичними одиницями. Об'єктивність результатів при цьому контролюється шляхом повторного спостереження та застосування інших методів дослідження;

– метод опозицій, який полегшує процес експлікації структурно зумовлених смислових компонентів у значеннях антонімів, що стоять за тими чи іншими протиставленнями. На основі зіставлення й протиставлення мовних одиниць встановлюються їх диференційні ознаки, а на основі спільності й відмінності одиниці об'єднуються в парадигматичні групи – антонімічні ряди;

– метод словотвірного аналізу деривативних антонімів, який дає можливість установити твірну основу похідного антоніма, визначити словотвірний формант, інтерпретувати словотвірне значення та встановити спосіб утворення нової антонімічної одиниці: *Sicherheit – Un-sicherheit; Zucht – Zucht+losig+keit; Willen(s) + schwäche – Willen(s)+stärke*;

– метод словникових дефініцій, який передбачає застосування тексту дефініції слова як опису змісту поняття, що ним виражається, та його семантики. Така методика є важливою під час встановлення внутрішньої форми, мотиваційної бази та мотиватора в значенні антонімів.

Важливо підкреслити, що для аналізу семантичної структури антонімів, як і будь-яких інших одиниць лінгвістичної природи, усі наведені модифікації компонентно-аналітичної процедури мають важливе значення, проте кожна з них, взята окремо, з тих чи інших причин не може охопити всієї кількості смислових відтінків слова. А.Ф. Лосєв стверджує: «Кожне слово і кожний мовний елемент заряджений нескінченною кількістю різного роду смислових відтінків, і ми навіть самі не знаємо, яка величезна кількість цих відтінків <...> повинна міститися в наших словах, щоб могла відбутися сама звичайна розмова. Тому нескінченна смислова зарядженість кожного мовного елемента є справжньою специфікою мови» [5, с. 410].

Зі сказаного вище з'ясуємо, що адекватність аналізу лексичного значення мовної одиниці полягає в урахуванні всіх семантичних ознак, які виявляються в словах, як структурно релевантних, так і структурно збиткових, проте таких, що є релевантними для процесу комунікації.

Методом, який застосовується паралельно з компонентним аналізом для виявлення синтагматичних характеристик мовних одиниць, у тому числі й антонімічних, є **метод дистрибутивного аналізу** слів у реченні. Таким чином, парадигматична методика доповнюється синтагматичною, адже синтагматика нерідко розкриває латентні властивості мовних одиниць, які за парадигматичного підходу можуть лишатися непоміченими. При цьому виходять із положення, що якщо дві самостійні лексичні одиниці мають тенденцію до парного вживання в межах одного словосполучення, то в системах їх лексичних значень є щонайменше один спільний семантичний компонент. Застосування такого прийому слугує тестом на антонімічність, адже антонімами можуть вважатися ті одиниці, які демонструють одну й ту саму лексичну й синтаксичну сполучуваність з іншими мовними елементами.

Синтагматичний аналіз антонімів виявляє закономірності їх вживання в мовленні, найбільш характерні

синтаксичні контексти та семантичні відношення з контекстуальними партнерами, тобто все те, що вважається лінійною характеристикою слів.

Для виявлення типових моделей сполучуваності слів застосовується категорія контекстних факторів, у яких відображаються конкретні види синтагматичної залежності слів від контексту. Такі фактори зводяться до трьох основних: граматичний, лексичний і синтаксичний. За своєю суттю всі три фактори – семантичні, оскільки слова-синтагми, розміщені в лінійному ряду, пов'язані між собою насамперед внутрішніми, семантичними відношеннями. Такі зв'язки є для них головними, вони детермінують можливість їх спільного вживання в межах однієї фрази, одного абзацу чи одного тексту. На відміну від компонентного аналізу, дистрибутивний аналіз антонімів повинен проводитися з постійною орієнтацією на контекст із метою врахування фактів інтеракції слів у межах речення, у результаті чого їх зміст може трансформуватися в ході взаємної адаптації в межах загального смислу висловлення.

Типові антонімічні контексти можуть характеризуватися такими значеннями:

– цілісності: *Heute scheinen wir keine stärkere, schmerzlichere Sehnsucht zu kennen als die, die Tage und Nächte jenes Sommers in uns lebendig zu erhalten* [6, с. 9];

– прямого протиставлення: *Luisas Umgang mit Kindern brachte ja ihr Wesen noch stärker hervor als ihr Umgang mit Erwachsenen, die Scheu und Ehrfurcht, mit denen sie Kinder begegnete, nahm denen jede Scheu* [7, с. 100];

– альтернативності: *Ich dachte (wie man im Wachen oder Träumen listig etwas denken kann, um sich selbst zu täuschen), ich würde mir nun endlich die neuen Stadtviertel ansehen, von denen überall geredet und geschrieben wurde* [8, с. 7];

– контрастності: *Über ihr Inneres konnte sie verfügen, die Aussenwelt konnte sie wenigstens scheinbar unter Kontrolle halten* [6, с. 49].

Метод субституції застосовується як допоміжний під час перевірки результатів дослідження. Він спрямований на встановлення інваріантів мовних одиниць і «розмежування їх із варіантами шляхом взаємної підстановки зі зміною в плані змісту або форми на підставі парадигматичного співвідношення між одиницями планів вираження та змісту двох знаків мови» [9, с. 400]. Наприклад, іменники *der Arzt – der Holzhacker*, які протиставляються у висловлюванні типу «*Dieser Paterna ist kein Arzt, sondern Holzhacker*» [10, с. 376], кваліфікуються нами як оказіональні антоніми. Однією з підстав так вважати є семантична співвіднесеність слів *Arzt* (лікар) та *Holzhacker* (дроворуб) із антонімічною парою *Professioneller – Laie* (професіонал – дилетант).

Контекстологічний аналіз дає змогу встановити значення досліджуваних елементів і представляє їх у єдності з оточенням (контекстуальним індикатором, вказівним мінімумом у Н.Н. Амосової). Така процедура вивчення семантики мовних одиниць має багато спільного з валентісним і дистрибутивним аналізом, однак передбачає розуміння контексту в більш широкому сенсі та включає не лише лінгвістичний, а й ситуаційний, культурний, психологічний аспекти. Розширення меж контекстуального аналізу пояснюється дефініцією кон-

тексту як комунікативної ситуації, що впливає на семантику досліджуваних одиниць.

Контекстологічний метод використовується під час вивчення синтагматичних характеристик антонімії, констатації та інтерпретації антонімічних явищ не лише узуального, а й індивідуального, оказіонального характеру: «*Von Chemie hielt er wenig, viel aber von alten Hausmitteln*». «*Autofahrer ohne Führerschein, aber mit Promille*». «*In der Engelgasse ist der Teufel los*» [4, с. 11].

Аналіз контекстологічних чинників допомагає прослідкувати прагматичні параметри антонімів, визначити тип їх прагматичного значення, диференціювати прагматичні функції, встановити причини варіативних змін формальної та семантичної сторін антонімічних одиниць.

Для виявлення представників тематичних мікрогруп, які вступають в антонімічні відношення, застосовується **метод польового моделювання**. У сучасній лінгвістиці лексико-семантичне поле – це семантико-парадигматичне утворення, яке має певну автономність і специфічні ознаки організації (спільну нетривіальну частину в тлумаченні, ядерно-периферійну структуру, існування зон семантичного переходу) [11, с. 78]. Цей метод дає можливість чітко диференціювати семантику слів-антонімів щодо більш складних смислових угруповань. Семантичне поле є найбільшим парадигматичним об'єднанням. Це сукупність лексичних одиниць, які об'єднані спільністю змісту (іноді й спільністю формальних показників) та відображають поняттєву, предметну або функціональну подібність позначуваних явищ. Це слова, які пов'язані з одним і тим же фрагментом дійсності. Наприклад, у лексико-семантичній системі будь-якої мови можна виділити поле руху (переміщення), поле часу (темпоральне), поле розумової діяльності (мислення), поле почуттів (емоційність) тощо. Лексико-семантичні поля характеризуються зв'язком слів або їх окремих значень, системним характером цих зв'язків, що забезпечує безперервність смислового простору. Антоніми як представники таких угруповань можуть позначати явища природи (*der Winter – der Sommer; das Abendrot – das Morgenrot; die Ebbe – die Flut*); статеvu принадлежність (*der Mann – die Frau; Adam – Eva; der Bär – die Bäarin*); зовнішній вигляд, фізичні та інтелектуальні характеристики людини (*der Dicke – der Dünne; der Riese – der Zwerg; der Kluge – der Dumme*) тощо.

Польове дослідження антонімічних одиниць робить можливим встановлення закономірностей їх використання в процесі вербального спілкування.

Функціональний метод, розроблений у межах прагматичної парадигми, передбачає дослідження антонімів та антонімії в процесі функціонування з огляду на їх цільове призначення. Таке дослідження може проводитися в двох напрямках: від прагматичних функцій до засобів їх реалізації та від засобів до їх функцій. Ідеться про прагматичну варіативність антонімів як знаряддя передачі інформації та висловлення власної думки, позиції автора щодо предмета висловлення та комунікативної ситуації в цілому. Такий підхід має вагоме значення, оскільки один і той самий протилежний зміст може реалізовуватися різними мовними засобами («*der Pessimist – der Optimist*» або «*der Schwarzfärber – der Schönfärber*»; «*das Gute – das Böse*» або «*das Weiße – das Schwarze*»; «*der Mann – die Frau*» або «*das Yin – das Yang*»); одна й та сама антоні-

мічна пара може виконувати різні функції («*Neugier ist eine Untugend von Frauen und Katzen, während der Mann erkenntnis hungrig und wissensdurstig ist*» [8, с. 85] – функція категоричного протиставлення понять; «*Der Verlust an Spontaneität erklärte hinreichend die verlängerten Zeiten: Sollte ich als Frau antworten? Als Mann? Und wenn als Mann: Wie denn, um Himmelswillen?*» [8, с. 94] – функція альтернативного протиставлення понять).

Вивчення особливостей узуально стандартизованих випадків вживання антонімічних одиниць разом з урахуванням прагматичних настанов під час формування висловлювань дає можливість обґрунтувати можливість виникнення антонімів оказіонального характеру.

Висновки. Таким чином, серед методів лінгвістичного аналізу найоптимальнішим у дослідженні антонімічних зв'язків виявляється компонентний аналіз. Як допоміжні застосовуються метод дистрибутивного аналізу, метод субституції, контекстологічний аналіз, метод польового моделювання. Усі наведені методи дослідження розкривають нові особливості в смисловій структурі слів-антонімів, демонструють альтернативні можливості компонентного аналізу, а в сукупності допомагають представити лексичне значення антонімів максимально повно. Розкриттю прагматичних характеристик антонімів слугує функціональний метод, який демонструє функціонування антонімічних пар з урахуванням їх прагматичних параметрів та особливостей прагматичних функцій у двох напрямках: від мовних засобів до функцій та від функцій до мовних засобів.

Література:

1. Гурський С.О. Значення і смисл слова / С.О. Гурський // Іноземна філологія. – Вип. 34. – Львів, 1974. – С. 34–35.
2. Кузнецов А.М. От компонентного анализа к компонентному синтезу / А.М. Кузнецов ; отв. ред. В.Н. Янцева. – М. : Наука, 1986. – 125 с.
3. Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи / И.А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1985. – 172 с.

4. Müller W. Das Gegenwort-Wörterbuch: ein Kontrastwörterbuch mit Gebrauchshinweisen / W. Müller. – Unveränd. Nachdr. der Ausg. von 1998. – Berlin ; New York : de Gruyter, 2000. – 580 s.
5. Лосев А.Ф. О понятии языковой валентности / А.Ф. Лосев // Известия АН СССР. Серия «Литература и язык». – 1981. – Т. 40. – Вып. 5. – С. 32–36.
6. Wolf Chr. Sommerstück / Chr. Wolf. – München : Luchterhand Verlag, 1989. – 215 s.
7. Wolf Chr. Kindheitsmuster / Chr. Wolf. – München : Luchterhand Verlag, 1990. – 380 s.
8. Wolf Chr. Unter den Linden (Drei unwahrscheinliche Geschichten) / Chr. Wolf. – Berlin : Aufbau Verlag, 1974. – 114 s.
9. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010 – 844 с.
10. Kosalik H.G. Promenadendeck / H.G. Kosalik. – München : Branvalet Verlag, 1985. – 480 s.
11. Денисова С.П. Типологія категорій лексичної семантики / С.П. Денисова. – К. : Вид-во Київського держ. лінгв. ун-ту, 1996. – 294 с.

Мовчан Д. В. Особенности методики исследования антонимов

Аннотация. В статье на материале современного немецкого языка прослежены основные лингвистические методы исследования антонимов с учетом структурного, семантического и функционального подходов к их изучению.

Ключевые слова: антонимы, компонентный анализ, контекст, полевое моделирование, функциональный подход.

Movchan D. Methodology features of the research of antonyms

Summary. The article traces basic linguistic methods of the research of antonyms based on structural, semantic, and functional-pragmatic approaches to their study on the material of modern German.

Key words: antonym, component analysis, context, field modeling, functional approach.